Moss verk

Av Arnulf Johannessen (juni 2010)
Redigert av Edmund Schilvold (juli 2010)

Innledning

Hvis Moss i det hele tatt har noe slikt som en ”gamleby”, så er det Verket og intet annet. Bydelen er ikke bare Norges kanskje betydeligste jernverksminne – stedets mange århundrer lange historie er like viktig, og den historien går mye lenger tilbake enn til anleggelsen av Moss Jernverk og oppføringen av den eldste eksisterende bebyggelsen i området. La oss se litt nærmere på hva vi snakker om.

Mange byer og tettsteder er blitt til som en følge av vedtak, eller kongelige forordninger, om man vil. Da er det som regel enkelt å finne opprinnelsestidspunktet. Andre steder er blitt til av seg selv, uten myndigheters inngripen. I slike tilfeller er nesten umulig å fastslå med sikkerhet akkurat når tilblivelsesprosessen begynte, og teoriene om den vil ofte avhenge av den enkelte historikers tolkning av kildematerialet. At Moss tilhører den sistnevnte kategorien, er hevet over enhver tvil.

Lenge før kverner, sager og jernverk ble anlagt, ble områdene nord og sør for Fossen benevnt som henholdsvis ”Nordbakke” og ”Sørbakke” på ”Mors”. Nordbakke og Sørbakke er identiske med områdene som i dag kalles Verket, Fossen og Møllebyen.

Det er hold i den ofte framsatte påstanden om at dette er byens arnested. I hvert fall hvis man med det mener industribyen Moss.

”Vi har lært det der borte av fossen”, sier Dagny Kristensen i ”Mossesangen”, og det var utvilsomt Fossen, samt den gode naturlige havnen, som dannet grunnlaget for framveksten av en by der vi i dag har Moss.

Det kan synes rart for oss som lever nå at byen har fått navn etter Hobøl-vassdraget, men slik er det. Hobølelva er Vansjøs største tilførselsselv, og Hobøl-vassdraget het på gammelnorsk ”Mors” – forløperen til dagens ”Moss”.

Den første aktiviteten på stedet – saltkoking

Alt i 1399 omtaler kildene saltkoking ved utløpet til Mosseelva, samt ved Værla og ved Tronvik. Vi kan gå ut fra at det var bøndene i egnen som drev med denne virksomheten. Men det er ikke sikkert det fulgte noen bebyggelse med saltkokingen, og den har neppe spilt noen større rolle for stedet Moss’ tilblivelse.

Den første utnyttelsen av Fossen – kvernmøller

Av en ganske annen betydning var noen kvernmøller som lå ved Fossen på 1400-tallet. Dette framgår av en liste over eiendommer som tilhørte St. Stephans hospital i Tønsberg. I 1399 eide hospitalet ”En foss i Mors med Quernstøe”.

Fra samme tid har vi en liste over eiendommer tilhørende Oslo bispestol. Den nevner blant annet: ”Moss Quernfoss og hele Morsebakkene, nordre side”.

De nevnte jordebøkene forteller oss at i hvert fall deler av bygrunnen på et tidlig tidspunkt tilhørte geistlige stiftelser. Men det som er enda viktigere for oss, i vår søken etter Moss’ tilblivelsestidspunkt, er at jordebøkene forteller oss at bygrunnen ikke svarte skatt til kirken.

Det kan bare bety at grunnen langs elva ikke var bebygd på 1400-tallet.

Det er likevel rimelig å anta at det var kvernmøllene ved Fossen som gjorde stedet kjent, og at møllene etter hvert dannet grunnlaget for en ytterst beskjeden bebyggelse langs elva.

Vi kan her støtte oss til den kjensgjerning at bøndene i distriktet betalte skatt til kirken i form av korn som ble formalt ved Fossen. Bøndene hadde bygd de første kvernene ved Fossen, og det var derfor enkelt for kirken å kreve skattekornet malt på dette stedet.

På 1450-tallet ble det en fast foreteelse å dra ”på Mors” med kornet, og når Fossen gikk stor nok, kan vi anta at det foregikk en viss kontinuerlig kverndrift.

Sagbrukene – grunnlaget for bydannelsen

I 1530-årene trengte en ny virksomhet seg fram ved Fossen, nemlig sagbrukene. De var basert på en ny og revolusjonerende oppfinnelse – den vanndrevne oppgangssagen.

De mange og lett utnyttelige hestekreftene i Fossen dannet et utmerket grunnlag for denne nye næringen, og det er tydelig at folk i mossedistriktet raskt forsto hvilke muligheter oppgangssagen åpnet opp.

Vi vet ikke med sikkerhet når det første sagbruket i Moss ble bygd, men ifølge tradisjonen var det faktisk i Moss at oppgangssagen ble brukt i Norge for første gang.

Sagbrukene ble etter hvert av stor betydning for Moss. Hvis byen kan takke kvernmøllene og den naturlige havna for sin første oppkomst, så kan den takke sagbruksvirksomheten for veksten som gradvis førte til etableringen av et lite bysamfunn ved Mosseelvas utløp.

På midten av 1500-tallet var sagene i Mossefossen blitt så viktige at den dansk-norske kongen krevde ett helt bord for hvert tiende som ble sagd. I tillegg eide kronen selv flere av sagene i Fossen.

I 1659 var det Anne Bildt Akeleye som var den største sageieren i Moss. Hun eide ikke mindre enn seks sager i Mossefossen.

Anne Bildt var enke etter den siste lensherren i Værne Kloster len, Sigvard Gabrielsen Akeleye, og fram til ektemannens død hadde hun bodd på Kambo herregård. Senere flyttet hun til Torderød på Jeløy, som da var adelig enkesete under Kambo-godset.

Sagbruksvirksomheten vokste. På Anne Bildts tid ble det meldt om både femti og seksti bruk, hvorav hun altså eide seks. Hun var, ved siden av Johan Herfordt (jfr. ”Moss bys historie”, bind 1), sin tids klart største sageier på Moss, og sagene hennes kunne på det meste skjære hele 40 000 bord i året. De fleste av disse bordene ble eksport til utlandet, og den største importøren av de norske bordene var Holland.

Utover på 1700-tallet ble sagbruksnæringen stadig mer viktigere for Moss. Velstående borgelige familier, eksempelvis Chrystie og Gude, ble de ledende innen sagbruksvirksomhet og tømmerutførsel.

Bernt Anker spilte en betydelig rolle innen sagbruksnæringen. Han skal vi komme tilbake til.

Moss Jernverk

1704 regnes som stiftelsesåret for Moss Jernverk. På grunn av Den store nordiske krig ble det ansett som strategisk viktig å bygge jernverk, og krigen fikk da også stor betydning for jernverket i Moss.

I 1716 fikk Moss Jernverk føle krigen, bokstavelig talt, siden jernverket da ble et av åstedene for slagene mellom svenske og dansk-norske tropper. Ødeleggelsene var betydelige.

Fram til 1716 var hovedproduksjonen på Moss Jernverk ammunisjon, eksempelvis kanonkuler og granater.

Etter 1716 omfattet produksjonen også ”fredelige” gjenstander som ambolter, gryter og bryggepanner.

Senere ble det støpt kanoner på jernverket. Flere av disse er fortsatt bevart i Moss.

De vakre ”mosseovnene” må heller ikke glemmes. Disse skal vi komme tilbake til.

Fra 1830 av ble jernverket et såkalt valseverk, og man startet storstilt produksjon av sagblader til Norges mange sagbruk.

Det var også en omfattende spikerproduksjon ved jernverket.

Ernst Ulrich Dose – grunnleggeren

På begynnelsen av 1700-tallet fikk den danske adelsmannen og overkammersekretæren Ernst Ulrich Dose (1650–1706) kong Frederik IVs tillatelse til å anlegge et jernverk i Moss. Dose ble dermed Moss Jernverks grunnlegger, og dets første eier.

Jernverkene i Norge var administrativt sett underlagt det såkalte oberbergamtet på Kongsberg, som i sin tur var styrt direkte fra Danmark.

Dose døde alt i 1706, og vi vet ikke så veldig mye om jernverksdriften i de få årene han var eier. Det som er klart, er at driften Dose rakk å oppnå var av en nokså beskjeden art, i hvert fall sammenliknet med hva senere eiere fikk i stand.

Dose kjøpte opp tomtearealene på Nordbakke, og oberbergamtet sikret jernverket retten til vannet i Mossefossen. Sagt på en annen måte: En rekke sager og kverner ble for jernverkets skyld ekspropriert.

Dose kjøpte også flere gårder i distriktet. Eksempler er Rosnes, Grimsrød, Helgerød og Krosser, som alle lå på den sørøstre delen av Jeløy.

Men hvorfor anlegge et jernverk i Moss? Jernmalm var det i hvert fall ikke mye av der. Riktignok er det påvist noen beskjedne malmforekomster på Kambo og i Mosseskogen, men de var langt fra store nok til at de kunne dekke behovet til et jernverk.

Vi har allerede omtalt svaret: Fossen var den viktigste faktoren – den kunne levere kraften som var nødvendig for driften av jernverkets stanghammere og blåsebelger.

I tillegg var stedet velsignet med usedvanlig gode havneforhold.

Det ble opprettet en såkalt ”cirkumferens”, et grovt sett sirkelformet felt med jernverket i sentrum. Dette omfattet områder fra Vestby i nord til Onsøy og Tune i sør, og Spydeberg i øst. I nordvest strakte det seg helt over til Hurumlandet, på den andre siden av fjorden.

I disse områdene ble bønder og skogeiere pålagt å utføre en rekke plikttjenester for Moss Jernverk. Til pliktene hørte blant annet tømmerkjøring, brenning av trekull og kjøring av forråd til jernverket.

Men plikttjenestene ble neppe oppfattet som særlig urettferdige, siden de innebar skattefordeler og muligheter for inntjening.

Jernmalm fikk man fra fire malmgruver ved Arendal.

Bedriften Moss Jernverk besto, grovt sett, av rostovner, masovner, stanghammere, blåsebelger, smier, trekull-miler, småhus og hytter. I rostovnene ble malmen rostet, deretter ble den fraktet til masovnene, som var ”hele verkets hjerte”, for å bruke en av formuleringene til Lauritz Opstad, forfatteren av den kjente boken Moss Jernverk. ”Et af de skjönneste Anlæg i Staten”.

Ved masovnene var det stanghammere som pukket malmen i stykker. Til masovnene hørte dessuten store blåsebelger som ga ovnene surstoff. Det ferdige jernet ble brakt videre til smiene.

Som allerede nevnt kjøpte Dose en rekke gårder på Jeløy. Dette var en ren strategisk handling fra hans side. Leilendingsbøndene fikk hovedansvaret for den daglige transporten av kull til jernverket.

Apropos tømmer og kullmiler: Deler av Bjerget ble i sin tid brukt som kullager for jernverket. Bjergets nordligste punkt kalles ennå for ”Kølabonn”, et navn som må bevares for framtiden som det kulturminnet det er.

På Jeløy er navnet ”Kølabonn” kjent fra gårdene Kjellandsvik og Kullebund.

Hübsch og Ochsen

Etter Doses død ble Moss Jernverk drevet videre av hans bo, for så å bli solgt på auksjon i 1708. Kjøperne var kammerherre Jacob von Hübsch (1680–1724) og Heinrich Ochsen (1660–1750). Sistnevnte kunne smykke seg med titlene kanselliråd, justisråd og etatsråd. I tillegg var han stiftsbefalingsmann over Island og Færøyene. Det er imidlertid tvilsomt at han noen gang var utenfor Danmarks grenser. Han var i hvert fall aldri i Moss eller på jernverket. Det var hans langt yngre kompanjong, Jacob von Hübsch, som ble jernverkets leder.

I 1724 døde Jacob von Hübsch, og den andre jernverkseieren, Heinrich Ochsen, ønsket å hjelpe og støtte hans unge enke, Elisabeth von Hübsch (1690–1761), som var Ochsens niese.
Elisabeth eide nå halvparten av jernverket, og Ochsen mente at hun også var skikket til å lede det.

Slik ble det. Den trettifireårige enken, som hadde sju barn, forlot sitt hjem i København og flyttet til Moss, der hun bosatte seg i et stort hus ved Mossesundet.

Moss Jernverks hovedbygning, den såkalte Konvensjonsgården, var ikke bygd ennå. Over Fossen, der Storebro ligger i dag, var det en enkel trebru, holdt oppe av kraftige tømmerstokker.

Elisabeth von Hübschs høyre hånd ble jernverksforvalter Niels Michelsen Thune. Han ble svært god å ha for Elisabeth i tiden som kom.

Det var Elisabeth som startet Moss Jernverks produksjon av ovner. Disse ble etter hvert viden kjent for sine vakre utsmykninger, utformet av treskjærere engasjert av Elisabeth.

Selv om Elisabeth hadde gjort mossing av seg, var ovnsmotivene inspirert av det Elisabeth kjente best – scener fra det gode liv i København.

Elisabeth var kreativ på sine områder, men det er mye som tyder på at hun ikke hadde den helt store forretningssansen. Som adelig var hun vant til å leve på stor fot, og det, sammen med at produksjonen av ovnene var kostbar, førte til at hun stiftet gjeld.

I 1743 var Elisabeth von Hübschs tid på jernverket over. Selv om mesteparten av jernverkets verdier tilfalt Elisabeths åttitre år gamle onkel, var det nok en stolt Elisabeth som forlot Moss Jernverk. Hun følte at mossingene hadde tatt godt imot henne, og stilt opp for henne da hun mest av alt trengte det, så tilbake til København ville hun ikke. Moss var blitt hennes hjemby.

Elisabeth flyttet nå til sentrum av byen, til enklere kår enn dem hun hadde vært vant til. Men hun nøt fortsatt stor respekt. Som adelig var hun for eksempel frue. De fleste mossekvinner var madammer eller koner.

Selv om Elisabeth gjorde sine feil da hun styrte Moss Jernverk, er det all grunn til å minnes henne. Hun må ha vært både modig og full av pågangsmot. At hun, som hadde levd et beskyttet liv i Københavns overklasse, hadde reist til Moss, og etter ektemannens død overtatt ledelsen av den betydelig bedriften som jernverket var, forteller om en sterk personlighet.

Ancher & Wærn – kanonstøperi etableres

I 1749 var det firmaet Ancher & Wærn, eid av Erich Ancher (1709–1785) og Mathias Wærn (1725–1788) som drev Moss Jernverk.

Erich Ancher var fra Fredrikshald, og far til den ikke ukjente Carsten Anker.

I 1750, året etter overtakelsen, fikk Ancher & Wærn eneretten på å støpe kanoner og ammunisjon. Dessverre hadde mossekanonene til å begynne med en lei tendens til å sprekke når de ble testet.

Etter hvert klarte man imidlertid å støpe kanoner som besto prøvene. I 1759 produserte jernverket 106 12-pundere uten lyte, og i 1761 leverte det 86 kanoner og 50 000 kuler levert til Landetaten. Senere laget det også et større antall 18-pundere.

Men Ancher & Wærn hadde store økonomiske problemer, og jernverket slet med stadig med kullmangel. Det trengte mer kull enn det som kunne skaffes innenfor den eksisterende cirkumferensen, og Ancher & Wærn søkte derfor kongen om utvidelse av denne. Søknaden ble imidlertid avslått.

Som en kuriositet kan det nevnes at en av årsakene til kullmangelen skal ha vært at vintrene i en periode var så milde at det sjelden var frost og snø, noe som gjorde det vanskelig å få kjørt kullet ut av skogene.

I tillegg sluttet bøndene utenfor cirkumferensen å levere tømmer til jernverket, siden sagbrukene betalte atskillig bedre for tømmer enn jernverket var i stand til.

Bedre tider – Jess og Bernt Anker tar over

I 1775 begynte en ny og bedre æra for Moss Jernverk. Erich Anchers to nevøer, Jess (1753-1798) og Bernt (1746–1805), tok over driften, og en glansfull tid ble innledet.

Jess Anker var gift med sin kusine, Karen Elieson fra Hafslund, og han var den siste jernverkseieren som bodde fast på Moss Jernverk. I 1784 ble Bernt Anker eneeier av jernverket.

Om Bernt Anker har det vært skrevet og sagt mye. Han var gift med Mathia Collett, og i tiden rundt 1800 ble han regnet for å være Norges rikeste mann. Bernt Anker er blitt beskrevet som en snobb, men også som sjenerøs. Han var svært interessert i teater og litteratur, og han arbeidet iherdig for at Norge skulle få et eget universitet.

Bernt Anker må også få mye av æren for opprettelsen av Det Dramatiske Selskab i Christiania, forløperen til Centralteateret.

Når det gjeldt forretninger, var han svært aktiv. I tillegg til Moss Jernverk eide han Eidsvoll verk og Hakadal verk, og han drev det stort innen trelasthandel og tømmerutførsel.

Det var sikkert ikke noe minus for han å eie et jernverk som forsynte sagbrukene med både sagblader, spiker og krumtapper.

Allerede på Erich Anchers tid hadde jernverket sikret seg Mosseskogen. Den var blitt kjøpt på auksjon, for 400 riksdaler. Nå kjøpte jernverket Kambo også. Dette for å bedre tilgangen på trekull og tømmer.

Under Bernt Anker gikk jernverket i Moss med overskudd. Men vi aner likevel en stagnasjon rent driftsmessig. Anker brukte overskuddet til å dekke opp underskudd i andre deler av sin omfattende næringsvirksomhet.

Bernt Anker døde barnløs, og jernverket ble i perioden 1805–1820 drevet av hans arvinger, via Det ankerske fideikommiss. Fideikommisset ble ledet av Bernt Ankers mangeårige verksbestyrer, Lars Semb (1775–1822).

For å gi et bilde av atmosfæren på jernverket på denne tiden, kan vi nevne at vannet i Fossen, som fortsatt var av avgjørende betydning for driften, nå ble utnyttet på de mest sinnrike måter. På selve jernverket var det omkring 1810 hele 24 vannhjul, av til dels imponerende dimensjoner. Det var også vanndrevne blåsebelger, to ved hver masovn, og disse belgene var digre apparater, 18 fot lange.

Grev Herman Wedel Jarlsberg – store moderniseringer

Ved auksjon i 1820 ble grev Herman Wedel Jarlsberg (1779–1840) Moss Jernverks eier. Formelt sett var det imidlertid hans svigerfar, Peder Anker (1744–1832) til Bogstad, bror av Bernt Anker, som var eieren. Grev Wedel handlet nemlig i svigerfarens navn.

I 1826 fikk grev Wedel skjøte på Moss Jernverk. Han eide og drev nå både Bærums og Moss Jernverk.

Under grev Wedel ble Moss Jernverk betraktelig modernisert. Det ble blant annet bygd et nytt valse- og smelteverk, samt en ny masovn.

På grev Wedels tid økte arbeidsstokken på jernverket, og i 1835 ble tyskfødte Ignatius Wankel ansatt som verksbestyrer. Etter få år fikk Wankel kjøpt Kambo gård av Moss Jernverk, og siden har hans navn og slekt vært uløselig knyttet til Kambo.

Ignatius Wankels bror, Franz Wankel, overtok stillingen som jernverksbestyrer.

Harald Wedel Jarlsberg – Norges største valseverk

Etter Herman Wedels Jarlsberg død i 1840, ble hans sønn, "jernverksbaronen" Harald Wedel Jarlsberg (1811-1897), eier av Moss Jernverk. Han ble den siste til å eie jernverket mens det fortsatt var i drift.

Den første tiden gikk driften under Harald Wedel Jarlsberg svært bra. Han anla Norges største valseverk, og det ble satset stort på produksjon av støpejern, stangjern og valsejern.

Harald Wedel Jarlsbergs moderniseringer ga Moss Jernverk en siste gullalder, og en forlenget levetid. I 1860-årene ble de fleste av de andre norske jernverkene avviklet, siden de ikke lenger klarte seg i konkurransen med engelske og svenske verk. At Moss Jernverk maktet å holde ut helt til 1874, skyldtes at valseverket var svært konkurransedyktig.

Jernverkets vanskeligheter ble ikke mindre da det i 1873 ble bestemt at jernbanen skulle legges over jernverkets område, mellom industrien og sjøen.

Ironisk nok ble vedtaket om jernbanebygging gjennom Moss feiret med brask og bram i Moss Jernverks hovedbygning.

I 1875 solgte Harald Wedel Jarlsberg Moss Jernverk til Theodor Peterson. Det gamle industristedet gikk dermed inn i en helt ny fase.

Arbeiderne og verkssamfunnet

Mye er sagt og skrevet om de velstående verkseierne. La oss derfor nå rette vår oppmerksomhet mot jernverksarbeiderne, og familiene deres.

I tiden etter Den store nordiske krig kunne en i perioder høre både svensk, tysk og norsk tungemål på jernverket, og svensk var det mest framtredende språket. Grunnen til det var det i Sverige fantes en ekspertise på jernverksdrift som Norge manglet, og jernverket ansatte derfor en rekke svenske arbeidere. Jernverket var slik sett den første bedriften i Moss som gjorde bruk av "fremmedarbeidere".

Mange av svenskene var sesongarbeidere, men noen slo seg ned i Moss for godt. Etter en tid var derfor situasjonen den at brorparten av familiene på jernverket var av svensk opprinnelse.

Det var særlig i tiden rundt 1750, da jernverket var i Ancher & Wærns eie, at man bestrebet seg på å hente inn dyktige fagarbeidere fra utlandet.

Yrkesstolthet, og et visst hierarki, gjorde seg gjeldende på Verket. Den viktigste blant arbeiderne var masemesteren. Som Lauritz Opstad sier i sin bok: "Masemesteren var selve medisinmannen som kjente resepten for alt slags jern".

Andre fagarbeidere som sto høyt i kurs i verkssamfunnet var hammermesterne, kanonformerne og formmesterne.

I tillegg til fagarbeiderne var det et stort behov for ufaglært arbeidskraft. Kvinner utgjorde en stor del av denne. De såkalte "malmkjerringenes" jobb var å bære malm til ovnene. "Kullkjerringene" hadde som oppgave å klargjøre trekullmilene.

Det var i denne tiden at de fleste arbeiderboligene på Verket ble reist. Opprinnelig var det meningen at verksarbeiderne skulle betale verkseieren en festeavgift for boliger på jernverkets grunn, men fordi arbeiderne hadde lite eller ingenting å betale verkseieren med, frafalt man gjerne dette kravet. Betingelsen var imidlertid at arbeideren var trofast mot jernverket.

Selv om arbeiderne på Moss Jernverk var fattige, fikk de ry på seg for å være godhjertede. Arbeiderboligene på Verket ligger på begge sider av Den fredrikshaldske kongevei. Det var mange løsgjengere, landstrykere og tjenesteløse kvinner som gikk landeveien over Verket. Svært mange av dem søkte husly og fikk en matbit av jernverksarbeiderne.

Selv om verksarbeiderne hadde dårlig økonomi, hadde de det atskillig bedre enn dag- og løsarbeidere som vandret langs Kongeveien, og mange av verksarbeiderne delte altså det lille de hadde med folk som var i en enda dårligere situasjon enn dem selv.

Vi vet ikke så veldig mye om de tidlige jernverksarbeiderne, men noe informasjon har vi, ikke minst fra kirkebøker og folketellinger.

Gjennom forvaltningen til oberbergamtet hadde jernverkene egne forsyningsvesen, fattigvesen, skolevesen, jordmor- og legetjenester og lover.

Lovene fra oberbergamtet var strenge, og det å bli sendt til Kongsberg for å bli dømt for en eller annen forbrytelse, var noe verksfolket virkelig fryktet.

I enkelte saker hadde jernverket selv anledning til å dømme, noe som var sterkt foretrukket framfor det å bli dømt i Kongsberg.

Det fortelles om to gutter som i 1788 hadde gjort seg skyldige i potettyveri fra en av jernverkets gårder. De fikk en mild dom – de ble "kun" dømt til pisking i jernverkets egen fengselscelle, og piskingen ble utført av guttenes egne foreldre!

Det er neppe for sterkt sagt at domfellelsene kunne ramme svært urettferdig. Hvis en viktig fagarbeider hadde gjort seg skyldig i et grovt lovbrudd, kunne man langt på vei se mellom fingrene med hva han hadde gjort. Hadde en læregutt gjort seg skyldig i noe tilsvarende, kunne dommen bli langt hardere.

Brennevin var en vesentlig del av forsyningene fra oberbergamtet. Dette førte naturlig nok til at fyll i perioder var et stort sosialt problem blant verksarbeiderne.

Moss og omland tjente lite eller ingenting på jernverket, nettopp fordi det hadde et eget forsyningsvesen som ga arbeiderne fikk det de trengte.

Kort fortalt forsynte Moss Jernverk Danmark med kuler og kanoner, mens Danmark forsynte Oberbergamtet, og dermed også Moss Jernverk, med korn og andre nødvendige varer.

At Verkets befolkning, med all mulig grunn, følte seg som ”noe for seg selv”, hersker det neppe noen tvil om. Det skal ha forekommet at personer, fortrinnsvis kvinner, som ble født på Verket, ble der hele livet.

Det var først og fremst gjennom kirkelige handlinger at verksbefolkningen kom i kontakt med det øvrige Moss. Men også i kirken hadde de sine egne plasser, betalt av verkseieren.

”Da mannen forlot dem, og ingen dem gav, så fikk de til slutning en felles grav av kommunen, i fattigfolks jord”, skriver Henrik Ibsen i ”Terje Vigen”. Mer enn noen annen norsk dikter levendegjør Ibsen den desperate situasjonen Norge kom i under Napoleonskrigene, da norske havner ble blokkert av engelske krigsskip.

Blokaden fikk også følger for befolkningen på Verket. I nødsåret 1809 døde en fjerdedel av jernverkets arbeidere av sult og sykdom, deriblant noen av de viktigste fagarbeiderne.

I 1813 hyret Moss Jernverk den framstående kjøpmannen David Chrystie senior og hans brigg ”Refsnes” til å hente korn fra Ålborg. Men Chrystie klarte ikke å bryte blokaden.

Skipper Peder Svendsen Bekkevold klarte det Chrystie ikke gjorde. Han ble riktignok stanset på veien tilbake og ført til en svensk havn, men Bekkevold ga ikke opp. I ly av mørket snek han og mannskapet seg om bord, på heltemodig vis, overrumplet den svenske vakten og seilte kornlasten hjem til Moss.

Som en digresjon kan nevnes at skipper Bekkevold senere skulle bli

Henrik Wergelands svigerfar.

Jernverksfamiliene forble i stor grad trofaste mot jernverket gjennom flere generasjoner. Men så hadde de heller ikke så mange valgmuligheter.

I 1874, da Moss Jernverk ble lagt ned, og området ble overtatt av M. Peterson & Søn, ble mange av de gamle jernverksfamiliene med ”på lasset”. Faktisk var det snarere regelen enn unntaket at de samme familiene som i flere generasjoner hadde jobbet på jernverket, fortsatte som arbeidere på fabrikken til Peterson, populært kalt ”Cellulosen”.

La oss kort fortelle litt om familien Krave/Johannessen, som er et typisk eksempel på dette. Johannes Krave, født i Bergslagen i Sverige i 1812, ble brakt til Moss Jernverk som fagarbeider. Hans kone, Rebække Eriksdatter, var født på Moss Jernverk i 1815.

Etterkommerne av Krave fortsatte etter 1874 som cellulosearbeidere. Sønnen Otto Johannessen etterfulgte sin far, Johannes Krave, som jernverksarbeider, men allerede som syttenåring ble han cellulosearbeider. Hans sønn, Olaf Johannessen, og dennes brødre, begynte å jobbe på Cellulosen i tolvårsalderen.

Var det noen som sa ”barnearbeid”?

Da Olaf ble gammel nok, dro han til sjøs, slik flere av brødrene hans også gjorde. Men i likhet med de fleste av ”Verket-gutta” mønstret han av etter noen år, og begynte igjen i fast jobb på Cellulosen, der han ble værende livet ut.

Når folketellingene forteller oss at ganske mange gutter på Verket stakk til sjøs, kan det tyde på at Cellulosen, nettopp ved å sysselsette de som allerede bodde på Verket, raskt fikk den arbeidsstokken de trengte. Det forteller også om store barneflokker, og at det neppe var arbeid til alle på Cellulosen.

Det hører også med til historien at de verksarbeiderne som var for gamle til å jobbe på Peterson, likevel ble boende på Verket, underholdt av byens fattigvesen.

Mossekonvensjonen

Mossekonvensjonen er utførlig omtalt i en rekke historiske verk, ikke minst lokale sådanne. Det er derfor ingen grunn å beskrive den i detalj her. Helt utenom forhandlingene i 1814 kommer vi imidlertid ikke i et kapittel om Verket.

”I dette hus blev Konventionen til Moss undertegnet 14. august 1814”, står det på et skilt på Konvensjonsgårdens vestre gavl. Det skjedde med andre ord store ting i Moss Jernverks hovedbygning i 1814. ”Moss som hovedstad”, skriver historiker Nils Johan Ringdal i ”Moss bys historie”, og det er vanskelig å overdrive betydningen av det som skjedde i Moss i august 1814.

17. mai 1814 ble den danske prins og stattholder, Christian Frederik, valgt til Norges konge på Eidsvoll, og 21. juli samme år flyttet denne Norges nyvalgte konge inn i Moss Jernverks hovedbygning, som i noen uker fungerte som både regjeringskontorer og forhandlingssted.

En av grunnene til at både kongen og hans regjering valgte Moss som hovedsete for forhandlingene med svenskene, var at Moss lå nær både svenskegrensen og krigen som ble ført.

Før Christian Frederik trådte tilbake til fordel for svenskekongen, Karl XIII, kom det til krigshandlinger. Fredrikstad festning falt etter to skudd. Fredriksten derimot, sto som vanlig imot.

Det ble en ekstraomgang med forhandlinger etter at grunnlovsfedrene var ferdige med sitt arbeid 17. mai samme år. Veldig kort fortalt gjorde svenskene krav på Norge etter Kiel-freden, som en slags ”krigserstatning”, etter at de hadde bidratt til å sette en endelig stopper for Napoleons krigshandlinger i Europa. Sveriges kronprinsregent, Karl Johan, presset Christian Frederik til å avstå Norges trone, og Christian Frederik var en klok statsmann som bøyde seg for Karl Johans krav, og innledet forhandlinger med den svenske overmakten.

Disse forhandlingene førte fram til Mossekonvensjonen. Karl Johan ble innkvartert på Fredrikstad festning, og de svenske generalene Magnus Björnstjerna og Anders Fredrik Skjöldebrand ble sendt til Moss, der det herskapelige huset til Johan Gude ble svenskens hovedkvarter.

Mossekonvensjonen består av tre forskjellige dokumenter:

1) En våpenhvileavtale – kanskje den viktigste delen av hele avtalen

2) Et brev til svenskekongen Karl XIII, fra Christian Frederik, der han frasier seg den norske trone

3) Et dokument der svenskekongen, les kronprins-regenten, anerkjenner den norske grunnloven av 17. mai 1814, og dermed garanterer Norge en viss selvstendighet. Kongen og utenrikspolitikken skal imidlertid bestemmes av Sverige. Dette dokumentet er den egentlige Mossekonvensjonen, og er undertegnet av Karl Johan, Magnus Björnstjerna, Anders Fredrik Skjöldebrand, Jonas Collett og Niels Aall.

Mossekonvensjonen ble undertegnet 14. august, dagen etter at kongen hadde holdt statsråd i jernverkets hovedbygning. Kong Christian Frederik frasa seg formelt Norges trone 10. oktober 1814, og 26. oktober vendte han som en skuffet mann tilbake til Danmark. Et historisk veiskille var et faktum. Dansk politikk i Norge var definitivt et tilbakelagt stadium. I 1839 ble Christian Frederik konge i Danmark, under navnet Christian VIII.

Konvensjonens betydning for Norge og dets frihet har vært flittig debattert de senere årene. Var den virkelig en fredsavtale? Eller var den en ren kapitulasjon? Det kan ikke underslås at Norge, som et resultat av stormaktsaggresjon, måtte godta et påtvunget diplomati. Ei heller bør vi glemme at Mossekonvensjonen førte fram til den norsk-svenske unionen som ble inngått 4. november 1814.

Men vi beholdt grunnloven, og en egen nasjonalforsamling. Diplomatiet seiret over militærmakten. Dessuten ble den norsk-svenske unionen en svært løselig allianse. Den moderne norske stat ble utvilsomt til på Eidsvoll, men det er ikke å ta munnen for full å si at den ble iverksatt i Moss.

Både forhandlingene på Eidsvoll og forhandlingene i Moss er viet egne verselinjer i fedrelandssangen. Om riksforsamlingen på Eidsvoll sier Bjørnson: ”Blåøyet frihet ble oss født”. Om Mossekonvensjonen har han minst like treffende ord: ”Og det ga forlig”. Bedre kan det i grunnen ikke sies.

Det finnes fortsatt noen fysiske spor i Konvensjonsgården etter de viktige forhandlingene i 1814. I Christian Frederiks kabinett, ved siden av Konvensjonssalen, står kongens reisekommode, en uvurderlig historisk gjenstand. I samme rom henger et stort portrett av kongen. Bildet er riktignok en kopi – originalen henger i Eidsvollsbygningen, og er malt av Johan Ludvig Lund.

I Konvensjonssalen er en faksimile av konvensjonsdokumentet utstilt. Originaldokumentet oppbevares i Stortingets arkiv.

I 1995 avduket H.M. Kong Harald en statue av Christian Frederik ved Mossefossen. Statuen er laget av Dyre Vaa, og reist femten år etter kunstnerens død. Statuen er den eneste som er reist av Christian Frederik i Norge.

I Moss markerer man nå årlig 14. august. Den såkalte ”Mossefossens dag” er lagt til datoen for Mossekonvensjonen. Det offisielle Moss arbeider også målrettet for at Moss og konvensjonen skal få sin plass under markeringen av grunnlovens tohundreårsjubileum i 2014.

Det er synd at bevisstgjøringen rundt Moss og 1814 ikke kom på et tidligere tidspunkt. Da hadde kanskje svenskenes hovedkvarter i 1814, Gudes gård, enda stått. Huset ble revet i 1970-årene, uten at noen engasjerte seg nevneverdig.

Verket i dag

”På Verket”, sier mossinger flest når de mener gateløpet Verksgata. Verket består i dag av til sammen 22 bevarte bygninger, hovedbygningen medregnet. Ikke noe annet sted i Østfold er så mange arbeiderboliger bevart på ett sted. Det finnes knapt en like bra bevart ”jernverksby” her til lands.

Om hovedbygningen, den mye omtalte ”Konvensjonsgården”, er vel det meste allerede fortalt. Den eldste delen av jernverkets hovedbygning skal være trefløyen langs Verksgata, og i gårdsrommet er det praktfulle svalganger som underbygger dette.

Trefløyen er omtalt allerede i 1750, og er trolig reist av Mathias Wærn. Lauritz Opstad hevder at det opprinnelig var svalganger også mot gata.

Den nåværende hoveddelen av huset er oppført i murstein, og påbegynt i 1756 av Erich Ancher.

Men det var først i 1778 at huset ble ferdigstilt, av Jess og Bernt Anker.

Den praktfulle bygningen er uten tvil Moss bys mest kjente historiske bygning.

På Bernt Ankers tid var det mye festivitas i jernverkets hovedbygning. I festsalen (Konvensjonssalen) i andre etasje, arrangerte Anker blant annet teateroppsetninger med seg selv i hovedrollen. Salen har i dag den best bevarte delen av interiøret. To praktfulle ”mosseovner” med tilhørende nisjer dominerer rommet. I nisjene ser en familievåpnene til Anker og Elieson (Jess Ankers svigerfamilie).

Det tilliggende kabinettet er også et vakkert rom, restaurert etter en plan av Arnstein Arneberg. Over utgangsdøra finner vi årstallet 1778, og familien Ankers våpenskjold.

Til hovedbygningen hørte en vakker barokkhage, som det i dag ikke finnes et eneste spor etter. I form og stil var ikke hagen helt ulik den vi fremdeles finner på Torderød gård på Jeløy. Parkens hoveddel lå på vestsiden av Verksgata. Jernverksparken hadde flere trappearrangementer og et imponerende vannfall, samt Østlandets lengste allé – den strakte seg langs Verksgata, i hele dens lengde.

Til parken hørte en kjøkkenhage der det blant annet ble dyrket et stort antall meloner.

På Bernt Ankers tid var parken et sentralt tilholdssted for Christiania-sosieteten.

Vann i vannfallet kom fra Fossen, og fulgte en trappeformasjon der det falt i flere trinn. Et snedig lukkesystem gjorde at man kunne stenge og åpne vanntilførselen etter eget ønske.

Om denne kaskaden på Verket skriver Conradine Dunker i 1800: ”En ung dame hadde stillet sig virkningsfuldt paa toppen av kaskadetrappen. Det var virkelig et smukt Syn; vare end ikke Trinene af marmor, saa saae de dog saaledes ud, og den skjønne Pige paa Toppen i den hvide Dragt forestillede en deilig Statue af marmor. Vi stode alle og saae paa dette, indtil vi bleve var, at ogsaa Bernt Anker stod midt iblandt os, ikke mindre betaget af Synet end vi.”

På begge sider av Verksgata ligger fremdeles ”jernverksbyen” med sine 21 arbeiderboliger. Noen av husene er oppført av slaggsteinsblokker fra jernverksdriften, andre av laftet tømmer.

I 1793 hadde til sammen 478 mennesker tilknytning til jernverket. Selvsagt var det ikke husrom til alle på Verket. Det er sannsynlig at det også har stått verksboliger i skråningen opp mot det nåværende ”Kølabonn”. Dessuten bodde flere av jernverksarbeiderne på Værlesanden, ved den nåværende Kanalen.

De aller eldste boligene på Verket antas å ha blitt oppført i 1730-årene.

Vi vil tro at de fleste av husene har hatt navn, men at navnene etter hvert er blitt glemt. Av bygningene som fremdeles står, er det i dag kun ”Lagår'n” og ”Tårnet” som har navn.

Av bebyggelse som er gått tapt på Verket, vil vi særlig trekke fram ”Jonasstua” og ”Skolen”. ”Jonasstua” lå ikke i tilknytning til de andre boligene, men i området mellom hovedbygningen og Fossen. ”Jonasstua” var masemesterboligen. Som allerede nevnt var masemesteren den høyst rangerte fagarbeideren på Verket, og det er nok forklaringen på at ”Jonasstua” lå et stykke unna resten av arbeiderboligene.

Huset hadde også vært bolig for jernverksbestyrer Ole Jonassen, og hadde sitt navn etter han. ”Jonasstua” ble revet i 1958, i forbindelse med at det ble bygget en ny kontorfløy ved Konvensjonsgården.

En annen tapt bygning er altså ”Skolen”, som ble revet i 1971. ”Skolen” var kanskje Verkets mest interessante bygning. Skolen på Verket var i drift fra 1758 til 1872. Skolen kom i gang mens Erich Ancher var verkseier, og var en av Norges eldste fastskolebygninger. Den hadde to etasjer, og var bygd av slaggsteinsblokker. I første etasje bodde læreren, og i andre etasje lå skolestua. Elevene gikk annenhver dag, småskolen den ene dagen og storskolen den andre. Kjente en læreren godt, kunne elevene møte hver dag! Skolen på Verket fikk rosende omtale av tidligere elever. Særlig var det en oppfatning om at man ble flink til å regne der.

I 1971 bygde Peterson en kalkovn like bak ”Skolen”. Rystelsene fra anleggsarbeidet ble for store for den gamle, skjøre bygningen, og den ble ødelagt ved at den slo store sprekker. La det ikke herske noen tvil om at dette var et rent arbeidsuhell, og ikke vond vilje, slik det i enkelte sammenhenger har vært hevdet. Men det forandrer ikke det faktum at verksskolen er borte, noe som er kulturhistorisk tragedie av nasjonalt format. Likeledes er Verkets helhetlige miljø og historie redusert.

Lokalpressen var ikke særlig lei seg da tragedien inntraff. Moss Avis skrev blant annet: "Kaos på Verket i går, bygning raste sammen". Pressens store clou var at trafikken måtte omreguleres.

Et hus som skiller seg kraftig ut fra småstueidyllen på Verket, er det store toetasjers mursteinshuset Verket 5, eller "Lagår’n". Dette navnet har det rett og slett fordi jernverkets lagård eller låve ligger i bakgården. Lagården danner, sammen med gamle vedskjul, og bolighuset Verket 5, et fantastisk flott bakgårdsrom der det har vært uthusplass til både hester og kuer. Et høytrev med store dører er også intakt. Man får nesten følelsen av å stå på tunet på en gård når man er i gårdsrommet til ”Lagår’n”.

Øverst i Verksgatas vestre husrekke ligger ”Tårnet”, som har sitt navn på grunn av det høye og spisse taket.

Like nord for ”Tårnet” ligger Halløkka, opprinnelig havnehage for jernverkets hester. Halløkka fungerer i dag som parkeringsplass for M. Peterson & Søns ansatte. Navnet Halløkka er formodentlig en forvansking av ”haveløkka”.

Fra Halløkka ser en ”jernverksbyen” fra den beste vinkelen. En stakket stund tror man knapt at man befinner seg i Moss.

Da Peterson-familien solgte firmaet M. Peterson & Søn, overtok Höegh eiendom Verket. Arbeiderboligene er under restaurering, og mange av dem er tenkt brukt som studentboliger for The American College of Norway i Møllebyen. Det er vel og bra – det bør absolutt bo folk i en bydel som Verket. Men la oss ikke glemme det historiske aspektet. Det har i lang tid vært meningen at Verket 5 skal tilbakeføres til slik en jernverksarbeiders hjem var, og driftes av Moss by- og industrimuseum. Det er også sterkt ønskelig at Höegh Eiendom reiser en kopi av ”Skolen” der denne sto.

Hovedbygningen på Verket har vært fredet siden 1923. Arbeiderboligene er ikke underlagt de samme fredningsbestemmelsene. I løpet av de siste årene er de imidlertid blitt regulert til spesialområde gjennom plan- og bygningsloven.

Ser man Konvensjonsgården kun som et isolert kulturminne, faller man i en historisk og kulturell felle. Takket være det at arbeiderboligene ennå eksisterer, ligger bygningen som Mossekonvensjonen ble undertegnet i, fortsatt i sitt opprinnelige miljø.

På en enestående måte viser Verksgata hvordan den bymessige bebyggelsen langs Den fredrikshaldske kongevei, hovedveien mellom Christiania og Fredrikshald, må ha sett ut i 1814. Dessuten var Moss Jernverk den første store bedriften som oppsto i industribyen Moss.

Det er derfor hold i påstanden om at Verket er Moss’ gamleby!

Kilder:
Leif T. Andressen: "Moss bys historie", bind 1, Moss kommune.
Harald Hultengreen: "Gamle arbeiderboliger i Østfold", Østfold Historielag.
Arnulf Johannessen/Ragnar Onsaker: "Mossekvinner" 2, Moss og Omegn Tenkepark.
Arnulf Johannessen/Ragnar Onsaker: "Mossekvinner" 3, Moss og Omegn Tenkepark.
Erik Johannessen: "Moss fra ladested til kjøpstad", artikkel.
Lauritz Opstad: "Moss Jernverk", M. Peterson & Søn.
Nils Johan Ringdal: "Moss bys historie", bind 2, Moss kommune.
Ola Øgar Svendsen: "Gamle hus i Østfold", J.W. Cappelens forlag.